

ВАГОМЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОТВОРЕННЯ

Райківський І. Я. Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX століття : монографія / І. Я. Райківський. – Івано-Франківськ : Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2013. – 932 с. + 16 с. іл.

Ідея національної єдності України, що у вітчизняній політичній термінології асоціюється з поняттям “соборність”, є своєрідним ключем до розуміння української історії XIX століття. “Соборність” як властивість, за значенням “соборний”, означає об’єднаність, цілісність, неподільність у рамках етнічних кордонів, на території, де більшість становлять українці. Таке розуміння цього терміна усталилося на зламі XIX–XX ст. і пройшло, попри несприятливі політичні обставини, через партійні програми й практику державного будівництва в наступні десятиліття. Варто згадати хоча б Акт соборності 22 січня 1919 р., День Злуки Української Народної Республіки й Західно-Української Народної Республіки. На жаль, розв’язання проблеми єдності етнічних українських земель відбулося тільки в період Другої світової війни, причому в радянський спосіб, а не як вільне волевиявлення народу. Так, 17 вересня 1939 р., з падінням Другої Речі Посполитої, Західна Україна була “возз’єднана” з Українською РСР, як і дещо пізніше – Буковина та Закарпаття, що створило основи для майбутнього територіального усамостійнення України з проголошенням національно-державної незалежності в 1991 р.

У цьому контексті очевидно є актуальність дослідження історичних витоків процесу формування модерної української нації в XIX – на початку XX ст., в основі якого лежало усвідомлення себе частиною єдиного русько-українського простору, відмінного від сусідніх народів, передусім російського й польського. Це був так званий “імперський” період, коли українські (“руські”, “малоруські”) землі перебували під владою двох імперій – Російської та Австро-Угорської. Характер відносин між двома українськими суспільствами (точніше, їхніми національними елітами) – одна з ключових проблем тогочасної вітчизняної історії, навколо якої і сьогодні точаться наукові суперечки. Рецензована монографія кандидата історичних наук, доцента, завідувача кафедри історії України Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника Ігоря Ярославовича Райківського є першим спеціальним комплексним науковим дослідженням з використанням сучасних методологічних засад, вдалою спробою узагальнити розрізнений науковий матеріал, підпорядкувавши його поставленій меті – з’ясувати особливості та етапи формування ідеї української національної єдності в південно-західній Галичині. Праця написана в руслі “інтелектуальної історії” / “нової інтелектуальної історії” – напряду історичних досліджень, у полі зору якого опинився загальний стан індивідуальної і колективної свідомості, що включає в себе дослідження інтелектуальної сфери.

Складність поставленого дослідником завдання полягала в тому, щоб не стати популяризатором самоочевидних істин, що міцно вкорінилися в українській історичній науці. Із цього приводу, очевидно, важливим є підкреслення відомого українського дослідника Г. Касьянова, який зауважив, що “за кількістю публікацій та одноманітністю інтерпретацій тема формування національної свідомості, мабуть, уже побила рекорд колишнього ідеологічного чемпіона – “союзу робітничого класу та колгоспного селянства”¹. Якщо раніше, в радянській історіографії, вчені трактували історію як невідпинний лінійний процес зміни суспільних формацій і класової боротьби, то в наш час історичне минуле в багатьох випадках висвітлюється під кутом зору лінійного процесу становлення нації чи державності, але в річищі тієї ж телеології. Можна погодитись із твердженням І. Райківського, що “необхідно усвідомити тенденційність... урапатріотичних тверджень на зразок того, що ідея державної незалежності та соборності України упродовж віків була головною засадою українського національно-визвольного руху. Дослідники повинні зосередити увагу не лише на проникненні українофільських ідей у суспільство крізь призму кількісних показників, але й аналізувати якісні перетворення, яких зазнала українська

орієнтація в історичній ретроспективі, намагатися зрозуміти, як галицькі русини стали українцями, чи існували цьому альтернативи”².

У вказаному монографічному дослідженні ґрунтовно висвітлюється виникнення та рецесія ідеї української національної єдності (соборності) в контексті формування модерної української національної свідомості в Галичині ХІХ ст. Утвердження українофільських настроїв серед місцевого галицько-руського населення в досліджуваний період розглядається крізь призму взаємодії кількох національно-політичних орієнтацій – австрофільської, полонофільської, русофільської і власне українофільської (за словами автора “Слова перестороги” В.Подолінського в 1848 р., “австрійсько-руської”, “польсько-руської”, “російсько-руської” і “чисто руської”), а також з урахуванням зовнішніх чинників, зокрема російського, австрійського, польського тощо. Особливу увагу І.Райківський приділив зв’язкам між українськими діячами Галичини та Наддніпрянської України, українсько-польським відносинам у краї, політиці урядів Австро-Угорської та Російської імперій щодо “українського питання”. Хронологічно монографія охоплює період від початку народознавчих досліджень у Галичині, проникнення наукової та літературної продукції з Наддніпрянщини в 1810–1820-х рр., що дало поштовх до утворення “Руської трійці”, до 90-х рр. ХІХ – початку ХХ ст., коли відбулися кардинальні зрушення в суспільній свідомості, кристалізація ідеї політичної самостійності та соборності України.

Цілком логічним є обґрунтування, що на перших порах ідея національної єдності існувала, головним чином, теоретично, тобто на рівні уявлень та образів, сформованих у народознавчих дослідженнях у галузях фольклористики, мовознавства, історії, у творах нової української літератури, тоді як реальні людські контакти між чільними діячами національного руху, вченими й письменниками обабіч австро-російського кордону залишалися фрагментарними. Однак уже на зламі ХІХ–ХХ ст. ситуація кардинально змінилася, що засвідчили зрушення в суспільній свідомості галичан. Поштовх кристалізації української національно-державницької ідеї в підавстрійській Галичині дала “нова ера” – польсько-українська угода в першій половині 1890-х рр. Незважаючи на невдачу, вона привела до остаточної перемоги українофільських ідей у краї, формування на зламі ХІХ–ХХ ст. новітніх українських політичних партій, що включили у свої програми вимоги незалежної соборної Української держави. Водночас русофільські погляди, в основі яких було уявлення про мовно-культурну, історичну й духовну єдність панруського, східнослов’янського простору, поступово витісняються на узбіччя політичного життя. У монографії І.Райківського виклад матеріалу завершується початком Першої світової війни, яка започаткувала новий етап в історії України – боротьбу за національно-державну незалежність і соборність, що знайшло відображення у власному монографічному дослідженні³.

Методологічною основою для написання роботи послужили новітні теоретико-методологічні підходи до висвітлення проблем українського націотворення, висвітлені в працях зарубіжних і вітчизняних науковців другої половини ХХ – початку ХХІ ст. (праці Б.Андерсона, Е.Вілсона, Е.Гобсбаума, Е.Гелнера, М.Гроха, Г.Касьянова, І.Лисяка-Рудницького та ін.). Вони дали можливість автору переосмислити розвиток національного руху в Галичині, “вписати” його в європейський контекст. Аналізуючи концептуальні засади українського “національного відродження” (націотворення) ХІХ століття, дослідник показує відмінності в підходах до висвітлення історичного процесу в імперській період, зокрема між примордіалістами й модерністами (звідси різне тлумачення досліджуваних подій як “національне відродження” або “націотворення”). І.Райківський поділяє компромісну тезу дослідників про існування двох типів націй – “домодерних” і “модерних”, основну увагу звертає на проблему становлення нової української національної самосвідомості, що було результатом діяльності передової інтелігенції.

Концептуально автор монографії розглядає події історичного минулого в руслі загальноновизнаної в наукових колах трифазної моделі чеського дослідника М.Гроха, що виділив три стадії (“А”, “В”, “С”) у національному розвитку “недержавних” народів під владою багатотнічних монархій у ХІХ ст., так званих “малих” націй, які не мали своєї державності, традицій “високої культури” (або вона була придушена), вираженої у власній літературній мові, мали неповну соціальну структуру. На жаль, вітчизняні науковці досі ігнорують праці відомого

українського соціолога І.Бочковського, який набагато раніше запропонував структурний поділ національного руху, виділивши три фази його розвитку, про що можна довідатися зі згаданої монографії І.Патера. Три стадії “національного відродження” в ХІХ – на початку ХХ ст. виділяли також видатні представники української історіографії М.Грушевський та І.Лисяк-Рудницький, про що згадується в рецензованій книжці.

Монографія І.Райківського добре структурована, складається із п’яти розділів, 15 підрозділів, що висвітлюють різні аспекти досліджуваної теми в проблемно-хронологічному аспекті. Позитивно, що автор поділив увесь текст на більш дрібні структурні елементи, “ліхтарики” в рамках кожного підрозділу (вони вказані в змісті), що дає змогу читачу швидше знайти необхідну інформацію. У процесі аналізу джерел, історіографії і методології дослідження впадає у вічі широка джерельна база роботи, що охоплює різні види першоджерел, зокрема неопубліковані архівні матеріали, значна частина яких уперше вводиться в науковий обіг. Найбільш цінні джерела почерпнуто з архівних і бібліотечних установ Львова та Києва. Для більш глибокого опрацювання теми І.Райківський залучив зарубіжні архівні установи в Росії та Польщі, зокрема Державний архів Російської Федерації (ГАРФ) у Москві, Архів актів нових (ААН) і відділ рукописів Національної бібліотеки у Варшаві, відділ рукописів Ягеллонського університету (Краків), колекції Наукової бібліотеки Польської академії мистецтв і Польської академії наук (PAU–PAN) у Кракові, Державний архів у Кракові, Державний архів у Перемишлі, Архів Перемишльсько-Варшавської архідієцезії УГКЦ у Перемишлі, що свідчить про проведену ґрунтовну роботу зі збору неопублікованих архівних джерел, включаючи особисті фонди лідерів національного руху та організацій ХІХ – початку ХХ ст. Безперечно, це становить найбільшу цінність будь-якого історичного дослідження із джерелознавчої точки зору. Однак не менш ретельно автору довелося попрацювати з опублікованими джерелами, серед яких виділено кілька груп: опубліковані документи та матеріали, наукові, публіцистичні й художні твори тогочасних діячів, епістолярна спадщина, мемуарна література, щоденники й автобіографії, періодична преса різного ідейного спрямування українською, російською, польською мовами. Особливе значення для роботи мала епістолярна спадщина, що публікувалась як окремими виданнями, так і в часописах, і з перших вуст передала дух історичної епохи через сприйняття й переживання конкретних осіб.

Розглядаючи проблему усвідомлення етнічної спорідненості Галичини з Наддніпрянською Україною в першій половині ХІХ ст., І.Райківський з’ясував уявлення наддніпрянських науковців про Галичину, роль народознавства (фольклористики, мовознавства, історії по обидва боки Збруча) в етнічній самоідентифікації місцевих русинів. Особливу увагу приділено діяльності “Руської трійці” та її послідовників як зачинателів нової української літератури в краї в 1830-х – середині 1840-х рр., що розгорнулася під визначальним впливом з Наддніпрянщини, в дусі західноєвропейських інтелектуальних течій (Французької революції кінця ХVІІІ ст., романтизму та ін.), утверджувала ідею єдності русько-українського простору. Висвітлюючи “весну народів” 1848–1849 рр. та формування проукраїнської концепції національної ідентичності, дослідник охарактеризував особливості розвитку української (“малоруської”) національно-політичної свідомості в Галичині під час революції та мовно-правописні дискусії серед місцевої руської інтелігенції в 50-х рр.

Значну увагу в монографії приділено висвітленню українофільства й русофільства в процесі національної самоідентифікації галицько-руського населення в 1860–1870-х рр. Український національний рух розглядається вченим передусім крізь призму суперництва двох ідейних течій, у ході якого, на думку автора, практично вирішувалося питання про національно-політичну належність галичан. Водночас полонофільство в особі “русинів польської нації”, що виконували роль своєрідних посередників між польським та українським національними рухами, в умовах зростаючого після 1848 р. українсько-польського розмежування поступово зникло як окрема національно-політична течія. Переконливо стверджується, що навіть якщо були в ХІХ ст. окремі діячі, які закликали керуватись інтересами “галицько-руської народності”, то це робилось або через вузькість, провінціалізм світогляду, або з політико-тактичних міркувань.

Наголосимо, що кристалізація ідеї національної єдності (соборності) українців на зламі XIX–XX ст. і перетворення Галичини в український “П’ємонт” утвердила остаточну перемогу українофільської орієнтації, активізувала наддніпрянсько-галицькі зв’язки. Як переконливо стверджує автор, взаємини українських діячів по обидва боки Збруча були започатковані на більш-менш регулярній основі ще в 30–40-х рр. XIX ст., а в їх розвитку найбільшу роль відіграли видатні наддніпрянські українофіли П.Куліш, М.Драгоманов і М.Грушевський.

Рецензована монографія певною мірою руйнує усталену практику розглядати окремо історію південно-західної та південно-східної частин України з наголосом на більш або менш сприятливих для українського руху різницях політичного устрою двох імперій, водночас аргументовано стверджується, що українська ідея в досліджуваній період існувала як понадкордонне інтелектуальне явище, пройшла відповідну еволюцію. Важливо, що на початку розділів книги, як правило, аналізується громадська діяльність української інтелігенції Наддніпрянщини, що була промотором національного відродження в південно-західній Галичині, а особисті взаємини галицьких і наддніпрянських діячів – (через листування, надсилання наукової та літературної продукції, особисті зустрічі тощо – стимулюючим чинником у процесі усвідомлення належності до поділеного державними кордонами українського народу. Антиукраїнські репресії російського царизму, суворий Емський указ 1876 р., а з другого боку – легальні конституційні можливості в Габсбурзькій монархії внаслідок конституційних реформ 60–70-х рр. XIX ст. поступово змінили баланс сил на користь Галичини, що перетворилася в “П’ємонт” загальноукраїнського національного відродження.

Значна кількість конкретних фактів, поданих у роботі, дає уявлення про складність і неоднозначність процесу формування модерної української нації в Галичині австрійського періоду. Зазначимо, що з огляду на відсутність усталеного українського правопису в XIX ст. (він формувався з розвитком нової української літератури та літературної мови), подані в книзі цитати тогочасним правописом (“максимовичівкою”, “кулішівкою”, “желехівкою”, “драгоманівкою” та ін.) якоюсь мірою ускладнюють сприйняття тексту для сучасного читача, зате це дає змогу краще усвідомити “дух часу”. Як правило, вживання того чи іншого правопису виражало позицію видавця: “кулішівку” використовували галицькі народовці, “драгоманівку” – радикали тощо. Для того, щоб швидше знайти необхідну інформацію (це важливо, враховуючи великий обсяг матеріалу), в кінці праці вміщено іменний покажчик. Хотілося б відзначити зручний для науковців спосіб посилань на використані джерела й літературу внизу кожної сторінки. Крім основного тексту, автор подав 16 сторінок ілюстрованих додатків, зокрема понад 80 фотографій тогочасних діячів, що відіграли найбільшу роль у розвитку ідеї української національної єдності в XIX – на початку XX ст. Монографію завершує обширне резюме англійською мовою, що дасть змогу розширити коло потенційних читачів поза межами України, яких зацікавить пропоноване видання.

Водночас хотілося б побажати автору продовжувати дослідження взаємин між українськими діячами Галичини й Наддніпрянщини на особистому рівні, залучивши для цього ширше коло архівних першоджерел, що зберігаються передусім у Центральному державному історичному архіві України у Львові та Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Шевченка (м. Київ). Перспективним у подальшому видається з’ясування впливу поліофільства й русофільства на становлення ідеї української національної єдності в XIX ст., аналіз процесу запровадження в Галичині нового етноніма “Україна”/“український” (замість “Русь”/“руський”).

Загалом рецензованій монографії І.Райківського притаманна виражена наукова новизна й цінність, що базується на багатій джерельній базі. Сподіваємося, що вона викличе інтерес серед широкого кола істориків, політологів, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться проблемами вітчизняної історії, формування модерної української нації в контексті націотворчих процесів у Центрально-Східній Європі XIX – початку XX ст. Крім суто наукової актуальності, книжка має важливе суспільно-політичне значення, на сучасній методологічній основі показує органічність українофільства в Галичині як національно-політичної орієнтації. Це є своєрідною відповіддю на політизовані, неприхильні до українського руху публікації, яких, на жаль, не бракує в зарубіжній історіографії, включаючи сучасну⁴. Вихід у світ монографії І.Райківського

став важливим внеском у розвиток історичної науки, на наш погляд, відкрив нові перспективи для об'єктивного, неупередженого дослідження процесів українського націотворення в контексті формування модерних націй у Центрально-Східній Європі, що дасть змогу по-новому поглянути на дискусійні питання вітчизняної історії XIX – початку XX ст.

1. Касьянов Г. Парадокси української парадоксалістики / Георгій Касьянов // Критика. – 1999. – Грудень. – Ч. 12 (26). – С. 28.
2. Райківський І. Я. Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX століття : монографія / І. Я. Райківський. – Івано-Франківськ : Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2013. – 932 с. + 16 с. іл.
3. Патер І. Союз визволення України: проблема державності і соборності / Іван Патер. – Л. : Інститут українознавства НАН України, 2000. – 346 с.
4. *Див.*: “Украинская” болезнь русской нации / сост. серии М. Б. Смолин. – М. : Имперская традиция, 2004. – 560 с.; Широкопад А. Украина – противостояние регионов / Александр Широкопад. – М. : Москва, 2010. – 448 с.; Prus E. Władyka świętojurski. Rzecz o arcybiskupie Andrzeju Szeptyckim (1865–1944) / Edward Prus. – Warszawa : Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1985. – 336 s. *ma in.*